

یکنفر جغرافیا نگار وطن

اندر هزار سال پیش ازین عصر

کسانیکه تاریخ وطن را خوانده اند، شاید بارها نام (جوزجان) یا (گوزگانان) را که یکی از مناطق تاریخی وطن ماست دیده و شنیده باشند، این منطقه به تصریح یاقوت سرزمین پهناوری بود از بلخ تا مرو رود که از شهرهای آن انبار و فاریاب و کلار بود (۱) که شهر اول الذکر بقرار بیان یاقوت میمنه مسمی گردید (۲) المقدسی بسال (۳۷۵ هـ) این ولایت را جزو بلخ شمرده (۳) و احمد بن ابی یعقوب معروف به الیعقوبی پیش از وی بسال (۲۷۸ هـ) گوزگان را در قسمت مجرای رود شیرغان و شمال دریای میمنه می شمارد (۴) که بارتولد مستشرق روسی انبار را سرپل، و فاریاب را نزدیک دولت آباد حالیه می نویسد. (۵)

بهر حال گوزگانان یا جوزجان در دو یا سه قرن اول هجرت ولایت معمور و آبادانی بود، که حدود آن شمالاً تا مجرای جیحون و جنوباً و غرباً مرو رود، و شرقاً تا بامیان می رسید، و بلاد مشهوری داشت، که بسی از مشاهیر علمی ازان برخاسته اند، چون (ابراهیم بن یعقوب

ابواسحاق السعدی الجوزجانی) که از ثقافت حفاظ بوده و در تاریخ دمشق ذکر وی رفته، متوفی ذیقعدہ (۲۵۹ هـ) و هکذا ابو احمد بن موسی الجوزجانی که یاقوت وی را از رجال مستقیم الحدیث میدانند (۶) یکی از رجالیکه ازین منطقه تاریخ وطن برآمد، و در حدود هزار سال پیش ازین جغرافیای عمومی عالم را بنام (حدود العالم من المشرق الی الغرب) نوشت شخصی است که متاسفانه نام وی بما معلوم نبوده ولی اثر جاویدش باقی مانده و بما رسیده است.

این کتاب جغرافیا طوریکه در مقدمه آن آمده بسال (۳۷۲ هـ) بنام یکی از حکمرانان گوزگانان که محمد بن احمد الحرث یا الحرث نامداشت بزبان پارسی نوشته شد و متاسفانه قدم عهد و مرور متوالی ایام نام مؤلف آنرا از صحایف گیتی زدود.

نسخه این کتاب نایابرا که غالباً منحصر بفرد بود تومانسکی بدست آورد و خاورشناس معروف روسی بارتولد v. Bovertoled آنرا بطبع عکسی به مارچ ۱۹۳۰ ع در لینن گراد از طرف اکادمی علوم اتحاد شوروی نشر کرد و مقدمه مفصلی با فهرست اماکن بران افزود.

این نسخه از قدیمترین کتب پارسی و در فن خود غالباً منحصر بفرد بوده که تاکنون بدست آمده و باوجودیکه از ورق آخر آن یک حصه افتاده ولی خوش بختانه زمان تالیف و نگارش آن معلوم است که اصل کتاب در سال (۳۷۲ هـ) از طرف مؤلف نامعلومی تالیف و این نسخه بسال (۶۵۶ هـ) بقلم عبدالقیوم بن الحسین بن علی نگارش یافته است.

طوریکه اشارت رفت کتاب بنام یکی از حکمرانان جوزجان نگارش یافته مؤلف مقدمه کتابرا چنین می کشاید: "بفرخی و فیروزی و نیک اختری امیر السید الملك العادل ای الحرث محمد بن احمد مولی

امیرالمومنین اطال الله بقاءه، و سعادت روزگار وی آغاز کردیم این کتاب را اندر صفت زمین در سال سیصد و هفتاد و دو از هجرت پیغمبر صلوات علیه و پیدا کردیم اندر وی، صفت زمین و نهاد وی و مقدار آبادانی و ویرانی وی، و پیدا کردیم همه ناحیتهای زمین و پادشاییهای وی آنچه معروف است ... از استقرار تاریخی می براید که در حدود ۳۰۰ هـ) خانواده از حکمرانان محلی در جوزجان سیادت و امارت داشتند که تاریخ نگاران آن عصر ها این خانواده را نیک ستوده اند، بارتولد می نویسد که متصرفات این خانواده تاریخی در آن عصر ها از جوزجان تا مضافات غور و بست و بکنار هلمند میرسد. (۷)

ابو نصر محمد بن عبدالجبار العتبی که تاریخ یمینی را در حدود (۴۱۵ هـ) نوشت، آل فریغون را از طرف سلطان محمود حکمرانان جوزجان دانسته، آنها را در علوهمت چون فلک و در غزارت و سماحت چون جیحون می نویسد (۸) و در ستایشیکه ابو الفتح البستی شاعر معروف آن عصر ازین خانواده کرده نیز واضح می شود که تسلط آل فریغون تا بست و سواحل هلمند امتداد داشت ابوالفتح بستی راست:

بنوا فریغون قوم فی وجوههم

سیما الهدی و سناء السود دالعالی

حکیم ناصر خسرو بلخی درین بیت فریغونیان را یاد کرده :

کجاست آنکه فریغونیان زهیبیت او

زدست خویش بدادند گوزگانان را

شخص اول حکمرانان این خاندان احمد پسر فریغون است که بروایت نرشخی در حدود (۲۸۵ هـ) باسماعیل سامانی تسلیم شد (۹) و طوریکه ابو سعید عبدالحی بن الضحاک گردیزی مؤرخ معروف وطن

ما می نگارد، نوح بن منصور سامانی با ابو الحارث محمد بن احمد بن فریغون خویشی کرد فی (۳۶۵ هـ). (۱۰) العتبی داستان خویشی خاندان آل فریغون را با آل سبکتگین نیز مفصلاً می آورد، و گوید که محمد بن احمد مذکور در بعضی از سفربریهای سلطان محمود بهند باوی مرافقت داشت و سبکتگین دختر حکمران موصوف را به پسر خود محمود خواسته بود (۱۱) از شرح بالا پیدا می آید که این محمد بعد از (۳۰۰ هـ) زندگانی کرد، و اندر اوقاتی که مؤسس خاندان غزنویها علم شاهی و جهانگیری می افراشت وی حکمران جوزجان بود.

کتاب حدود العالم را یکفر مؤلف نامعلوم بنام این شهریار نوشت، چون این شخص از جوزجان بود، و حالت جغرافی وطن را از نزدیک معلومات داشت، بنا بران این کتاب اوضاع آبادانی و عمران، و حالت جغرافی کشور ما را خوب روشن می سازد، طوریکه دران بنظر می رسد بسی از شهرها را که دران وقتها معمور بود نام می برد، ترقی بازرگانی و زراعت و فلاح و مدنیت آنجاها را بیان میکند، که به تاریخ وطن عزیز ما خیلی کمک میرساند و بما آشکار می سازد که این سرزمین دران اوقات مرکز مدنیت و ثقافت مهمی بود و بهر طرف بلاد معمور، و آبادانی داشت: و همچنان این کتاب قیمت دار در شرح اسماء الاماکن و البلاد که رکن مهم تاریخ است کمک میرساند و نامهای آن جایهائیکه اکنون جز توده خاک سیاه ازان دیده نمیشود بما نشان میدهد.

مثلاً عمران و مدنیت و آبادانی شهرهای معروف ولایات شمالی و غور و هرات و رخد و زمین داور و سیستان و بست و زابلستان و هکذا بلاد شرقی وطن را خوب روشن می سازد. چون شرح تمام نکات تاریخی، و بحث و بیانی که نسبت به بلاد و اماکن وطن ما نگاشته محتاج

مقاله علیحده ایست بنابراین اکنون بهمین اکتفا رفت. شاید هوسکاران تاریخ و کسانی که مخصوصاً در دوره های غزنویان و یا پیش ازان کنجکاوی و تتبع دارند، این اثر نفیس و گرانبها را از نظر نکشند، و ازان استفاده شایانی بکنند. (۱۲)

ماخذ

۱. معجم البلدان ياقوت حموی - ص ۱۴۷ ج ۲
۲. معجم البلدان ص ۱۸۴ ج ۲
۳. احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم
۴. البلدان طبع لندن
۵. جغرافياى تاريخى بارتولد ص ۸۲
۶. معجم البلدان ص ۱۴۷
۷. مقدمة بارتولد بر نسخة عكسى حدود العالم ص ۴_۵
۸. تاريخ يمينى طبع هند ص ۳۸۲
۹. تاريخ بخارا طبع پاریس ص ۸۵
۱۰. زين الاخبار طبع تهران ص ۳۷
۱۱. تاريخ يمينى ص ۲۸۳
۱۲. مجله کابل، سال ۱۳۱۹ ش، شماره ۱۱، ص ۲۹ - ۳۱.